

Trinaestojulski ustanak 1941

Izvor: NOB.docx, dostavljeni autorski materijal. Tekst je tehnički uređen bez sadržajnih izmjena.

Ustaničke borbene jedinice i vojne akcije u julskom ustanku 1941. godine odlikovale su se posebnim karakteristikama. Njihova organizacija, nazivi borbenih grupa, rukovodstvo, način komunikacije, naoružanje, vođenje gerilske borbe, primjena metodične odbrambeno-gerilske taktike imali su visok stepen sličnosti sa principima organizacije crnogorske narodne vojske. Da bi se bolje razumio način organizovanja borbenih grupa, neophodno je osvrnuti se na istorijske korijene ove organizacije tj. crnogorsku narodnu vojsku iz 19. vijeka.

Za crnogorsku vojsku organizovanu na plemenskoj i bratstveničkoj osnovi, u permanentnoj borbi za očuvanje nezavisnosti istakla su se posebna svojstva i karakteristike. U Crnoj Gori vojsku je predstavljao naoružani narod, svi muškarci od djetinjstva, pa do duboke starosti, odnosno smrti. Za vrijeme rata u svoje jedinice svrstavali su se svi koji su bili sposobni da nose oružje, a u ranijim ratovima nerijetki su bili i slučajevi da su se žene služile oružjem i učestvovala u oružanim sukobima potpomažući svoje muškarce. Takva vojska imala je karakter milicijskog tipa. Crnogorci su u rat stupali kao dječaci, sa svega 10 ili 12 godina bili su sposobni da upotrebljavaju revolver ili jatagan. Osobe od 10–12 do 17 godina zajedno sa licima starijim od 62 godine sačinjavali su rezervu. Dječaci su se od najranije dobi privikavali najrazličitijim naporima i poteškoćama. Vježbali su razne sportske vještine, od takmičenja u hodanju, trčanju, bacanju kamena, skoku u vis i dalj, penjanju, rvanju, pucanju u metu, korišćenju handžarom. Snažna ratnička tradicija i rano stupanje dječaka u vojne redove stvorili su uslove da Crnogorce nazivaju „Spartanicima našeg vremena“. U miru i u ratu Crnogorac je bio naoružan, oružje je bilo sastavni dio crnogorske nošnje koja je dugo vremena predstavljala jedinu uniformu crnogorskog vojnika. Stalno opasan oružjem bio je branitelj zemlje. U slučaju udaljavanja od kuće, na udaljenosti većoj od 10 km morao je sa sobom nositi i pušku. Svaki Crnogorac je znao zbornu mjesto i svoje dužnosti u slučaju formiranja jedinica. Crnogorski vojnik je bio specifično vezan za svoju jedinicu, jer je čitav njegov rod – bratstvo sačinjavalo vod ili čet, a njegovo pleme ili selo – bataljon. Poznao je svakog od svojih saboraca, oficira i podoficira koji su mu bili najbliži krvni srodnici, a s kojima je rastao i poznao ih od rođenja. Uprkos nedovoljnoj vojnoj obuci, u takvoj jedinici vladale su jake međusobne veze. Krvna bliskost saboraca davala je jedinici posebnu međusobnu bliskost, kompaktnost i pouzdanost. U društvu sa duboko ukorijenjenom plemenskom i rodbinskom sviješću prisutna je i svijest da će svaki vojnik stajati na svom mjestu dok ga smrt ne odnese, da će biti požrtvovan za svoga saborca i jedinicu uopšte. U takvim okolnostima visoko je bilo razvijeno i međusobno dokazivanje u ratovima, jer vojnici koji su se borili rame uz rame sa najbližim rođacima imali su poseban moralni odnos da ne zaostanu ili posustanu iza svojih krvnih srodnika. Tako razvijen moralni i borbeni kodeks omogućavao je visok stepen borbene gotovosti jedinice koja je, iako malobrojnija, mogla imati učinkovitije dejstvo od neprijateljske jedinice. Kako je to dobro primijetio norveški pukovnik i putopisac Henrik Angel „svako je ljubavlju vezan za svoj odred, svoje nadređene, svoje drugove jer čast odreda je čast zemlje, sela, roda“.

Crnogorski vojnik čitav život živi kao vojnik, u uniformi i s oružjem za pojasom. Uska povezanost između civilnog i ratnog djelovanja stvorila su specifičan odnos i isprepljetanost između ova dva oblika života u ratu i miru. Tokom stvaranja i postojanja crnogorske vojske, pojmovi Crnogorca kao građanina i Crnogorca kao vojnika bili su tako tijesno vezane pojamne kategorije da ih ni nadležne vlasti nijesu bile u stanju do kraja razdvojiti i definisati. Najveći period postojanja crnogorske vojske civilne i vojne funkcije su najčešće bile objedinjene u jednom licu. Tako su sve do 1880-ih godina plemenski kapetani, kao najviša upravna vlast u kapetaniji kao teritorijalno-administrativnoj jedinici, ujedno bili i komandanti plemenskih bataljona – komandiri. U januaru 1881. godine komandirima su oduzeta kapetanska zvanja. Pored nemogućnosti razdvajanja civilnih i vojnih poslova i funkcije,

ovakav dualitet išao je na štetu uspješnom obavljanju zadataka iz obje funkcije. Upravo iz ovih razloga Uredbom iz 1875. godine, a potom dodatno i naredbom, iz 1881. godine, knjaz Nikola je na prijedlog Državnog savjeta „riješio osloboditi sve komandire koji su ujedno i kapetani“. Tako su komandanti bataljona ostali da obavljaju vojne dužnosti, a za plemenske kapetane imenovana su druga lica. Ipak, i pored ovog pravnog uobličavanja navedene oblasti, sve dok je postojala crnogorska država egzistirali su pojedinačni slučajevi personalnog dvojstva vlasti. Praktični dualitet dviju vlasti prenosio se i na pravna i administrativna tumačenja od strane civilnih i vojnih vlasti oko toga kada je Crnogorac vojnik, a kada građanin tj. civil. Na ovu problematiku dodatno je otežavajuće djelovala i razvijena svijest, proistekla iz duboke ratničke tradicije, po kojoj su narod i vojska, građanin i vojnik isti pojmovi, pri čemu je jedina razlika bila u položaju u kojem se Crnogorac nađe. S tim u vezi, neizbježno je i pojmovno razgraničenje ratnika i vojnika, jer Crnogorac je znatno duže bio ratnik, nego li što je to vojnik. Kao ratnik sa oružjem u ruci uspješno je branio nezavisnost vjekovima, dok je vojnik u uniformi sa strogim vojnim propisima i disciplinom bio relativno kratko. Iz takvih razloga civilne i vojne vlasti su teško izvodile razliku, a generalno objašnjenje izvodilo se u tome da je Crnogorac vojnik kada god je pod barjakom i kad vrši dužnost, dok je građanin, odnosno civil, u svim ostalim situacijama. Naročito je bilo važno napraviti ove razlike prilikom prestupa koji su bili razvrstani u dvije kategorije: 1) čisto građanski, učinjeni u građanskom životu van vojske ili dok je čovjek „u vojničkom životu“, a ne „zasijecaju u čisto vojnička pitanja“ i 2) djela čisto vojničke prirode. Sporovi o ovom pitanju vođeni su kroz davanja tumačenja Ministarstva vojnog, Ministarstva unutrašnjih poslova i Ministarstva pravde.

Povezanost civilnih i vojnih funkcija reflektovala se i na uniformu koju je dugo predstavljala crnogorska narodna nošnja. Takav specifikum doveo je da je poštovanje prema uniformi isto kao poštovanje prema nošnji na kojoj stoje nacionalni simboli. Snažna borbena moć crnogorskih jedinica počivala je na ličnoj hrabrosti i stečenoj ratnoj vještini pojedinaca. Crnogorskog vojnika karakterisala je laka pokretljivost, hitrina, odsječnost u reagovanju, naročito je bio vičan u planinskom ratovanju i savladavanju planinskih prepreka. U ranijim ratovima vješto se služio jataganom, a u novijim su bili dobri strijelci. Crnogorski vojnik naviknut od malena na sve teškoće oskudnog i surovog planinskog života bio je zdrav i hitar, nije bio podložan čestom obolijevanju i lako je podnosio i najteže ratničke napore. Karakterisao ga je optimizam u borbi zahvaljujući kojem se upuštao u sukob sa mnogo moćnijim neprijateljskim snagama, zatim ponos, prisutnost kulta predaka koji je nastojao sačuvati i održati vlastitim primjerima i podvizima. Individualnost, temperamentnost, slavloljublje i osjećaj za pravdu i slobodu bila su njegova neodvojiva karaktera i personalna svojstva. Pored izdržljivosti, lične hrabrosti i naslijeđene ratne vještine, crnogorski vojnik je u svom domu, plemenu i bratstvu usvajao prva znanja o tradiciji i ljubavi prema otadžbini koja su duboko bila ukorijenjena u njegovom svijetu, dominantno ga određujući kao vojnika i ličnost. Služba otadžbini i žrtvovanje za nju, predstavljali su najuzvišeniji čin i dužnost, i smatrane su se dugom prema precima i domovini. U uslovima stalne ratne opasnosti i opstajanja u teškim uslovima dugog ratovanja, za njega je ratovanje postalo životni poziv, pitanje časti, pa čak i životni smisao.

Uzdigla se i izgradila svijest o slobodi, koja je kroz viteško shvatanje, odnos prema oružju, predanost domovini stvorila poseban vojnički kodeks. Za one koje ne bi sa puškom u ruci učestvovali u odbrani otadžbine bile su rezervisane kazne koje su u sebi sadržale moralnu degradaciju i izopštenost iz zajednice, poput oduzimanja oružja, davanja pogrdnih nadimaka ili oblačenja ženske garderobe. Zarobljavanje i dezerterstvo nije bilo izraženo, predstavljalo je pravu rijetkost i u etičkom i vojnom kodeksu Crnogoraca smatralo se za veliku sramotu. Slično je bilo i sa barjacima pod kojim je bilo primjera da u jednom danu gine nekoliko bratstvenika ili najbližih krvnih srodnika kako ne bi, kao znamenje jedinice, pao u neprijateljske ruke. Na kraju, narodnu vojsku u odbrani otadžbine nijesu samo sačinjavali odrasli muškarci, već i deca i starci i žene u pomoćnim službama, dakle, čitav narod predstavljao je jedinstveni ratni ili borbeni potencijal, bez obzira na oskudnost materijalnih sredstava. Ratnički duh koji je usađivan u crnogorskog vojnika, davao mu je čvrstu vjeru u pravilno

postupanje pri odbrani otadžbine i pobjedi njegovog oružja, omogućujući mu da vojno pobijedi i daleko veće i modernije naoružane armije.

Plemenske vojne starješine bile su „genijalci“ gerilskoga ratovanja, ali novi načini borbe i povećanje ubojitosti vatrenoga oružja iziskivali su školovanje crnogorskih oficira; borbena polje više nije izgledalo kao u „dobu herojskom“. Henri Bomont, britanski rezident na Cetinju, zapisao je još 1909. godine da je crnogorska vojska više za defanzivu no za ofanzivu, i to je odličan opis koji nam pomaže da zaključimo prirodu bezbjednosnih pozicija – ulagalo se u odbranu prevashodno, a onda kako se bude razvijala geopolitička situacija, preći će se i u razvoj ofanzivnih manevara. Ali istorija crnogorske vojske pokazuje nam da su Crnogorci bili bolji u odbrani nego u napadu – mada za to nije kriva vojna struka, već brojčano stanje i stanje naoružanja. U tadašnjem crnogorskom društvu u kojem je vojna služba bila visoko uvažavana, neizbježno je bilo da predstavnici oficirskog kora učestvuju u politici. Česti ratovi i sukobi od oficirskog kora stvorili su najviše autoritete u državi, tako da u društvu u kojem je jedan od osnovnih principa bio vojnički duh, oficirski kor je imao, pored vojne, mnogo širu ulogu ostavljajući trag i na društveno-kulturnom životu. Dakle, crnogorski oficirski kor je značajno oblikovao i usmjeravao crnogorsko društvo tadašnjeg doba.

U permanentnoj borbi za državnu i vlastitu egzistenciju Crnogorci su se oslanjali na sopstvene snage i iskustvo. Tokom sukoba sa višebrojnijom i tehnički nadmoćnijom osmanskom vojskom, Crnogorci su razvili specifičan i originalan način odbrambeno-gerilskog ratovanja karakterističan za planinske uslove. U otežanim uslovima od upotrebe prave strategije i taktike zavisio im je opstanak. U zavisnosti od snage i naoružanja neprijateljskih snaga Crnogorci su određivali način ratovanja. Vještim ratovanjem i primjenom adekvatne ratne strategije i taktike uspijevali su se oduprijeti i savladati daleko moćnije snage moćnog Osmanskog carstva, koje su često bile i deset puta brojnije. Međutim, modernizacijom naoružanja koje je bilo dostupno snažnim oružanim snagama iza kojih su stajale razvijene ekonomije, mijenjao se i način ratovanja i sposobnost protivnika. Upotreba modernijeg i efikasnijeg naoružanja, uvođenje novih redova i drugih novina u turskoj vojsci stvorili su značajno preimućstvo i ograničili borbenu sposobnost crnogorske vojske. Iako je Crnogorac zadržao tradicionalne ratničke osobine i pored hrabrosti od Crnogorsko-turskog rata 1852–1853. godine, suočavanje sa takvim protivnikom zahtijevalo je sprovođenje određenih reformi i novina unutar crnogorske vojske. U uslovima u kojima je turska vojska dominantno zamijenila jatagane revolverima sa ubojitim punjenjem, i pored ogromne hrabrosti, bez primjene kakvih-takvih savremenih sredstava, crnogorska vojska je teže savladivala dva do tri puta brojniju tursku vojsku, nego što je ranije bila u stanju da izvede. Pojava modernog naoružanja izazvala je preokret u načinu borbe Crnogoraca, ograničila je smjelu akciju pojedinaca i učinila nužnim složeniji način borbe. Nakon Veljeg rata postalo je jasno da se mora pristupiti opsežnoj reorganizaciji i modernizaciji crnogorske vojske, što je podrazumijevalo odgovarajuću artiljeriju, kvalitetnije naoružanje, razrađenu logistiku i teorijski potkovan komandni kadar.

Suočeni gotovo uvijek sa brojno i opremom snažnijim protivnikom, malobrojna crnogorska vojska sa inferiornijim naoružanjem i opremom u konstantnom nedostatku municije, primjenjivala je različite taktičke varijante u zavisnosti od situacije. Tako je izbjegavala frontalne sukobe sa protivnikom koji bi je neminovno vodili u poraz, kao i sukobe u ravnicama i brisanom prostoru. Crnogorska vojska vješto je koristila prirodne zaklone i birala strategijski pogodne položaje za stupanje u borbu sa protivnikom koji u takvim djelovima nije bio u mogućnosti da u potpunosti razvije svoje snage i upotrijebi njihovu brojčanu dominantnost. Svoje ratovanje crnogorska vojska bazirala je na odbrani sa taktičkim odstupanjem i kontinuiranim i iznenadnim napadima, razvlačeći tako neprijateljske snage, slabeći njihovu ubojitost i vješto birajući pogodne terene, najčešće klance i usjeke u kojima bi krenuli u kontranapad. Stvarajući povoljne uslove za najefektivnije dejstvo, vršili su brze, odsječne, kratke i ubojite napade na bokove ili glavnicu neprijateljskih snaga, zadajući im tako snažne gubitke, nakon čega bi slijedilo ponovno odstupanje i držanje distance.

O taktici i strategiji ratovanja crnogorske vojske malo je pisano, njome se jedino bavio austrougarski generalštabni oficir Jozef Šen, dok je o uspjesima te taktike na bojnom polju pisano mnogo. U sklopu svojih planova za Bosnu i Hercegovinu, Austrougarska je pomno pratila aktivnosti Crne Gore i Srbije u Veljem ratu 1876–1878. godine. S tim u vezi naročita pažnja poklanjana je izučavanju crnogorske vojske, njene strategije, načina ratovanja, organizacije i karaktera. Ovim su se bavili specijalizovani austrougarski oficiri posebno zaduženi za ovakvu vrstu aktivnosti. Iz takvih okolnosti zasnovanih na savremenim podacima i ličnom proučavanju nastala je knjiga Jozefa Šena objavljena 1898. godine na njemačkom jeziku, pod naslovom *Montenegrinshe Kriegfunhrung und Taktik*.

U Veljem ratu crnogorska vojska je bila podijeljena na dva dijela, Sjeveru i Južnu vojsku, a primjenjivala je sistem metodične strategije zasnovan na stečenim ratnim iskustvima, zavisno od date situacije u sklopu većih vojnih operacija. U ratovanju crnogorske vojske u Veljem ratu mogu se prepoznati dva tipa metodične strategije. Tokom 1876. godine crnogorska strategija bazirala se na odlučnosti operacije, a u 1877. godine na principu zamaranja protivnika uz primjenu izvjesnih taktičkih principa planinske vojske. Osnovna karakteristika crnogorske vojske je bila odlučnost u vođenju borbenih dejstava i izvođenju vojnih akcija koja se zasnivala na njihovom tradicionalnom ratničkom duhu, vojnom pozivu – odbrani otadžbine kao životnoj preokupaciji i iskustvu stečenom u neprestanim ratovima za odbranu države i slobode. Metodična strategija sastojala se od nekoliko ključnih faza, od iscrpljivanja protivnika primjenom gerilskog načina ratovanja u planinskim uslovima nasuprot koncentričnoj ofanzivi turske vojske. Crnogorska vojska se najčešće dijelila u nekoliko manjih djelova, pregrupisala u cilju razdvajanja i zamaranja protivnika, sa lakom mogućnošću ponovne koncentracije i grupisanja. Njene jedinice karakterisala je laka pokretljivost, brzina i inicijativa, smjelost ubojitog i efikasnog dejstva u okršajima. Pravci djelovanja crnogorske vojske su bili kratki uz brzo manevrisanje iz strategijskog obruča u taktičko stezanje, iz čega se brzo i vješto izvlačila. Ovo je podrazumijevalo konstantnu promjenu intenziteta borbenih dejstava od ofanzivnih ka defanzivnim, praćenim čestim odstupanjem i iznenadnim napadima, dugim razvlačenjem i njegovim iznenadnim i kratkotrajnim napadanjem i uznemiravanjem. Crnogorsku vojsku karakterisala je odmjeranost i odsječnost u vođenju akcija sa instinktivno proračunatim tempom akcije, njenim izvođenjem na određenom prostoru, u najpogodnijem momentu i na najosjetljivijem mjestu. Sprovođenje ove strategije zahtijevalo je izdržljive vojnike, sposobne za prelaženje većih destinacija i spremne da izdrže najteže ratne napore sa nesumnjivim moralnim i ratničkim karakteristikama. Teški životni uslovi sa kojim se suočavao Crnogorac i u ratu i u miru, kao i česti ratovi i međusobni okršaji stvorili su od njega sposobnog i efikasnog vojnika sa ogromnim ratnim iskustvom, formiranim instinktom za vođenje borbe, čeličnom snagom i jakim karakterom pogodnim ne samo da izdrži iscrpne fizičke napore, već i psihološki podnese neprestanu borbu i pritisak pod konstantnim prisustvom neprijateljskih snaga. Sa takvim specifičnim svojstvima crnogorski vojnik i crnogorska vojska bili su u mogućnosti da se nametnu daleko nadmoćnijem protivniku, predstave brojniji nego što zaista jesu, umrtve i rastegnu protivnika, oslabe njegovu snagu brojnosti i kroz niz konstantnih borbenih udaraca i odstupanja na najpogodnijim lokacijama, trenucima i mjestima zadaju mu snažne pobjedničke udarce.

Iako je crnogorska vojska dominantno vodila odbrambene ratove, najveći dio borbi u kojima je pobjeđivala vodila je ofanzivno. Crnogorci su više birali napad i borbu nego žilavu odbranu pred nadmoćnijem neprijateljem. Akcije crnogorske vojske bile su nepredvidljive za neprijatelja, izvođene su takvom vještinom da neprijateljske snage nijesu mogle do zadnjeg momenta zaključiti da li će ona djelovati ofanzivno ili defanzivno. Često se primjenjivala taktika naizmjeničnog smjenjivanja napada i povlačenja, uz munjevitte promjene tempa i smjera akcije. Primjer jedne ovakve taktike jeste pobjeda na Vučjem dolu, 1876. godine protiv osmanskih snaga predvođenih Muktar pašom. Nenačuvana na marševsko kretanje, u ovom ratu iz Crne Gore ka Hercegovini vojska se kretala razjedinjena u grupama koje su marširale kao u „ptičijem maršu“ krećući se u zavisnosti od terena ili lične volje.

Crnogorska vojska se kretala bez tempa, reda i marševske tehnike i proračuna. Kretala se od položaja do položaja prema sopstvenoj volji, praveći pauze za odmor – svaki vojnik ili jedinica prema sopstvenoj volji. Sve je počivalo na volji pojedinca, pa se tako moglo vidjeti da neko maršira, a neko, pak, odmara. Pojedini vojnici su imali konje, pa je kolona nerijetko bila mješavina konjanika, pješaka i konjovodaca. Prilikom stizanja na odredište, bataljoni su pristizali i birali mjesto za logorovanje bez posebnog reda i rasporeda. Prema strogim marševskim proračunima ovakvo anarhično kretanje kolone crnogorske vojske znatno ju je usporavalo.

U primjeni ratne taktike i strategije crnogorska vojska je više djelovala iskustveno i instiktivno nego po principima vojne i naučne metode, pravilno je uočavala najopasniju neprijateljsku grupu (zasebnu operativnu kolonu) protiv koje su isturali svoje najveće snage koje su se lako prebacivale sa jednog na drugi položaj ili pravac. Jedna od tipičnih karakteristika crnogorske vojske jeste da su unaprijed posijedali strateški važne položaje nekoliko časova, pa i nekoliko dana ranije. Ukoliko ishod sa glavnom neprijateljskom grupom zbog nesrazmjernosti nije mogao biti riješen u jednoj odlučujućoj borbi, crnogorske jedinice su je okruživale i zadavale joj manje udarce. Ukoliko nijesu mogli zadržati neprijatelja u nadiranju i pored velikih gubitaka koje bi mu nanijela, crnogorska vatrena linija se postepeno povlačila nazad s položaja na položaj. U takvim okolnostima, neprijatelj bi jurišno nastupao ne nailazeći na crnogorske snage, čime je bio iscrpljivan i razvlačen, a crnogorska vojska je ove vješte manevre ponavljala čak i po tri puta. Nakon što bi neprijateljske snage bile dovedene do stepena malaksalosti, crnogorska vojska prelazila je u kontranapad, preuzimala inicijativu i savladivala mnogobrojnije neprijateljske snage. Ni jedna regularna vojska nije mogla da se uporedi sa Crnogorcima u neobičnoj vještini korišćenja terena i planinskog zemljišta, kroz salijetanje neprijatelja i urođenim instinktom za izbor momenta da se krene u napad. Središte taktike se sastojalo u maksimalnom iscrpljivanju neprijateljskih snaga i tek onda prelazak iz susjedne bliske borbe u protivnapad. Vodeći defanzivne ratove Crnogorci su se bazirali na aktivnoj odbrani povezanoj sa korišćenjem dobrog položaja. Samo na bliskom odstojanju otvarali su vatru, kada su bili sigurni u njen nesumnjivi uspjeh, pri čemu su koristili sva raspoloživa vatrena oružja u cilju postizanja vatrene nadmoći. Neprijatelju su najveće udarce zadavali noću, dok su danju izbjegavali snažne i ozbiljnije napade, osim manje sporadične čarke i uznemiravačke konstantne napade. Svjesni velike snage neprijatelja i poučeni bogatim vlastitim iskustvom, nikada se nijesu kretali ravnica i dolinama, pa čak i kad su znali da se u blizini nalaze manje snage od njihove, uvijek su birali kretanje po lošim putevima, krševitim ivicama koje okružuju ravnice i polja. Fleskibilnost, pokretljivost i ubojitost su karakteristike koje su crnogorsku vojsku načinile podesnom i sposobnom za kratke, iznenadne i uspješne poduhvate i akcije. Crnogorska vojska vodila je ratove do iscrpljenja svih sredstava i snaga, a dejstvujući na domaćem planinskom terenu, primjenom tradicionalnih taktika i strategije ratovanja, uz bogato ratno iskustvo, urođene ratne instinkte i hrabrost, predstavljala je jaku i značajnu defanzivnu silu.

Društvene okolnosti vjekovne borbe protiv različitih osvajača uslovile su da dominantna kategorija crnogorskog društva tokom većeg dijela istorije bude vojna dimenzija. Vojni poziv i uloga vojnog faktora odlučujuće su oblikovali crnogorsko društvo. Iako je Crna Gora nakon 1918. godine izgubila puni oblik državne samostalnosti i dio sopstvenog identiteta, opredijeljenost ka vojnom pozivu kao jednoj od najcjenjenijih društvenih kategorija i dalje je ostala visoko kotirana u crnogorskom društvu. Takva percepcija vojnog poziva i uopšte sve što je vezano za vojsku zadržala se i u godinama tokom i nakon Drugog svjetskog rata. Osim visoke pozicije u vrijednosnom sistemu pojedinaca i društva kao kolektiviteta, opšta zapostavljenost crnogorskog etniciteta u periodu 1918–1941. godine imala je za posljedicu da su se Crnogorci većinski opredijelili za revolucionarni i narodnooslobodilački pokret u Drugom svjetskom ratu. Na većinsku opredijeljenost Crnogoraca za ovaj pokret uticalo je nekoliko faktora, među kojima su najvažniji: decenijska marginalizacija između dva svjetska rata kao posljedica gubljenja državnih atributa, vjekovni odnos prema pojmu slobode, nepostojanje alternativnih pokreta u antifašističkoj borbi itd. U takvim okolnostima crnogorski kadrovi su u

Drugom svjetskom ratu obavljali najodgovornije dužnosti komandne, štabne i političko-partijske dužnosti, ne samo na teritoriji Crne Gore, već i u svim ostalim krajevima Jugoslavije.

Nakon Aprilskog rata značajan broj italijanskih snaga i sve njemačke snage povukle su se iz Crne Gore i produžile dalje za Grčku. Najveća snaga na teritoriji tadašnje Crne Gore bila je ojačana 18. pješadijska divizija Mesina, kojoj su pomagale određene finansijske, žandarmerijske i druge snage. Jačina divizije Mesina iznosila je oko 20.000 dobro naoružanih, opremljenih i obučenih vojnika koji su imali dvogodišnje ratno iskustvo. Računajući pomoćne rodove i službe italijanske vojske, sa djelovima žandarmerije i kvislinskih snaga, broj neprijateljskih vojnika koji su kontrolisali sve glavne logističke tačke, punktove za snabdijevanje i ključne komunikacione dionice sa čitavom potrebnom logistikom i naoružanjem u julskom ustanku, iznosio je više od 30.000 vojnika. Za potrebe sređivanja stanja u Crnoj Gori mogle su se uvijek angažovati snage italijanske 9. armije koja je bila locirana u Albaniji kao pripravna vojska za rješavanje eventualnih problema u Jugoslaviji i Grčkoj. Uoči ustanka, broj članova KPJ bio je izrazito nizak – 1.800 i 3.000 članova SKOJ-a. Težište ustanka bilo je selo i ljudi sa sela kao glavna materijalna snaga borbe. Podaci upućuju je tokom ustanka bilo formirano 285 gerilskih borbenih grupa sa oko 6.200 boraca. Kada bi upoređivali ustaničke snage nasuprot neprijateljskih snaga u julskom ustanku crnogorskog naroda, uzimajući u obzir osnovne vojne parametre – ljudstvo, naoružanje, opremu, logistiku, obučenost, formaciju, strategiju i iskustvo, onda možemo reći da je odnos snaga bio 1:6 u korist neprijateljskih snaga. Osim morala, na strani ustanika nije bio nijedan drugi relevantni faktor. Od naoružanja, ustanici su imali puške jugoslovenskog modela ili čak stare moskovke M.1898 iz vremena Knjaževine Crne Gore, od revolvera koristili su Gaser, Smitveson, ruski Nagant i Parabelum, imali su bombe kragujevke koje su sklonili još iz Aprilskog rata i vrlo rijetko puškomitraljez ili mitraljez iz perioda Kraljevine Jugoslavije i to je bilo sve. Svi ustanici nijesu ni bili naoružani, već su svoje opremanje morali zadovoljiti oduzimanjem od protivnika, kako je to radio crnogorski ratnik iz prošlih vjekova. Druge logistike, osim vlastitog doma, tj. crnogorske žene, nije bilo. Na strani neprijatelja je bilo moderno tenkovsko, artiljerijsko i pješadijsko, transportno naoružanje u količinama koje zadovoljavaju stvarne potrebe. Pored pješadijskog i artiljerijskog naoružanja svaka njihova jedinica imala je mitraljeze, minobacače, bacače plamena, signalne jedinice, protivtenkovske, sanitetske, inženjerijske i logističke jedinice. O uniformama, obući, opremi, hrani i drugim ratnim i vojnim potrebama bilo je suvišno govoriti, kada se zna da je italijanska vojska imala sopstvene komore, kuhinje, a da je dovoljne količine hrane osiguravala rekvizicijom od domaćeg stanovništva.

U organizaciji ustanka su učestvovali uglavnom ljudi koji nijesu imali značajno ratno ili borbeno iskustvo, ljudi koji dijelom nijesu rukovali oružjem ili su njime rukovali nedovoljno stručno. Iako je ustanak imao kakvo-takvo strategijsko rukovodstvo, na operativno-taktičkom nivou ne možemo govoriti o čvrstom komandom lancu. Okosnicu ustanka predstavljale su tzv. udarne borbene grupe sastavljene od 15 do 30 boraca uglavnom privrženika Komunističke partije. Ove grupe počele su da se formiraju još u maju 1941. godine. Od početka je rukovodstvo Komunističke partije nastojalo da imala dominantan položaj u vojno-političkom rukvođenju ustankom. Međutim, iako su okosnicu predstavljale borbene grupe koje su djelovale na principima gerilskog ratovanja, kako se ustanak razvijao, partijski predstavnici nijesu potpuno, već samo djelimično rukovodili ustankom. Borbenim grupama priključili su se i spontani ustanici tako da su pojedine grupe već u ustanku prerasle u odrede jačine i više desetina boraca, pa i par stotina. Komandu u gerilskom i operativnom smislu preuzimali su predstavnici bratstva ili sela koji su imali najviše autoriteta i vojnog iskustva. Pretežno su to bili oficiri jugoslovenske ili čak crnogorske vojske ili iskusni ratnici iz prethodnih ratova tj. ljudi sa najviše uticaja i poštovanja u mjestu. U nekim sredinama zajedno sa mlađima ustajali su i stariji, pa su u takvim slučajevima oni preuzimali prviјenstvo, dok su postojale sredine u kojima su aktivni bili predstavnici mlađe populacije, pa su se u tim sredinama isticali partijski funkcioneri i prvaci. U tim licima možemo naći začetak funkcije političkih komesara koji su uvedeni u oktobru 1941. godine.

Borbene grupe nosile su nazive po selima ili bratstvima, gotovo identični nazivi su bili iz formacija crnogorske vojske sa kraja 19. i početka 20. vijeka. Tako se borbene grupe nazivaju Čavorsko-kustudijski gerilski odred, Bajička borbena grupa, Cucko-čeklička, upravo kako su se nekada nazivale čete ili bataljoni kraljevske crnogorske vojske. Pojedine jedinice omasovile su se još u ustanku, pa su prerasle iz borbenih grupa u gerilske odrede, a bilo je i slučajeva da su se pojedine jedinice u toku ustaničkih operacija nazivale četama poput Gornjoceklinske gerilske čete (formirana 23. jula 1941), Ljubotinjsko-građanske i Donjoselske gerilske čete (formirane avgusta 1941) itd. Osim naziva, u ovim jedinicama značajno se poštovala bratstvenička i lična hijerarhija koja je vladala u patrijahalnom plemenskom društvu, naravno, uz primjese novog doba i drugačijih društveno-političkih okolnosti. Rođaci, bratstvenici, istoseljani borili su se rame uz rame, jedan pored drugog, pa je i borbeni duh i vojnički moral takve jedinice bilo poseban, jer su se zbog plemenskog nadgornjavanja i prvijenstva borili hrabrije i istrajnije nego da su pored njih bili ljudi koje nijesu poznavali. Taj plemenski ratni mentalitet koji se gradio vjekovima unazad prilično je bio izražen i u julskim borbama. Kako su se borbe koncentrisale u selima, najbližim postajama, uz svoje muškarice bile su i žene, starci pa i деца. Tokom julskog ustanka crnogorske žene uzimaju vidljivije učešće u sakupljanju ratnog i sanitetskog materijala, prenošenju informacija, pa i u samim borbenim akcijama. Crnogorka u Trinaestojulskom ustanku, uprkos mačoističkim postulatima crnogorskog društva, dobija potpunu vojničku emancipaciju, što je rezultiralo visokim procentom žena u redovima NOR-a, na važnim vojnim, rukovodnim i partijskim dužnostima, kao i njihovu visoku žrtvu u ratu.

Bez odjeće, sa nedovoljno opreme, ali i bez kompletnije vojne slike akcija i snaga na širem terenu, borbene grupe započinju svoje prve akcije u noći između 12. i 13. jula. Za nekoliko dana ustaničke operacije iz kontinentalnog dijela prenijele su se i u ostale krajeve Crne Gore, naročito u sjevernu regiju. Prema najčešće korišćenim podacima, tih dana u ustaničkom borbenom stroju našlo se par desetina hiljada boraca. Uprkos velikoj i tehničkoj i ljudskoj nadmoćnosti ustanici su uspjeli, izuzev Cetinja, Nikšića, Podgorice i Pljevalja, da oslobode najveći dio Crne Gore. U periodu od 9 dana od 13. do 22. jula ustanici su uspjeli da oslobode čitavu teritoriju Crne Gore, a 5.000 italijanskih vojnika je izbačeno iz stroja. Primjenjivali su tradicionalnu odbrambeno-gerilsku taktiku kojom se služila i kraljevska crnogorska vojska. Ustanici su napadali manje italijanske posade, brzo su smjenjivali ofanzivno-defanzivni tempo. Akcije karakteriše i brza promjena temepa, zadavanje napada i povlačenje, traženje slabih tačaka neprijatelju, uz korišćenje prednosti poznavanja terena. Od borbenih grupa formiraju se odredi i jedinice većeg karaktera, uspostavlja se međusobna komunikacija među jedinicama koje počinju da se objedinjavaju. Vojno liderstvo dobija obrise kroz formiranje vojnih komisija i neke vrste privremene vojne komande u koju ulaze predstavnici cijele Crne Gore. Na slobodnoj teritoriji obrazuju se narodni odbori, postavljaju se komande sa komandantima. U tim danima, nakon prvih vojnih akcija i uspjeha, počinje skroman začetak jedne vojske koja će kraj krata dočekati sa gotovo milion pripadnika. Međutim, uskoro će se nasuprot njima naći čitava neprijateljska vojna armada kojoj nijesu bile u stanju da se suprostave ni potpuno organizovane regularne jedinice, a ne gerilski odredi organizovani na tradicionalni plemenski način.

Za suzbijanje ustanka angažovane su veoma jake snage od čega značajan broj elitnih pripadnika italijanske vojske i najsurovijih pripadnika kvislinških formacija. Pored ojačane 18. pješadijske divizije Mesina, koja je u svom sastavu pored tri brigade imala dvije grupe karabinjera i crnokošuljaše, a tu su bile i pomoćne jedinice, za razbijanje ustanka angažovana je:

5. alpska divizija Pusterija specijalizovana za planinsko ratovanje sastavljena od dvije alpske brigade i jedne alpske artiljerijske brigade i jednog inženjerijskog bataljona;

38. pješadijska divizija Pulja sastavljena od dvije pješadijske brigade, jedne artiljerijske brigade, minobacačkog bataljona, protivtenovske čete i drugih pomoćnih jedinica;

48. pješadijska divizija Taro sastavljena od dvije pješadijske i jedne artiljerijske brigade, karabinjera, inženjerije, i grupe za prevoz teških motornih sredstava;

19. pješadijska divizija Venezia koja se sastojala od tri pješadijske brigade i jedne artiljerijske brigade;

22. pješadijska divizija Kacciatore delle Alpi koja se sastojala od dvije pješadijske brigade i jedne artiljerijske brigade;

108 i 164 legija tj. brigada crnokošuljaša;

Konjička brigada, I i II grupa alpinaca divizije Vale, zatim Taurineze, granična straža, mornarica, avijacija, i neregularne kvislinške snage kao što je grupa Skenderbeg, grupa iz Vermoša i vulnetari iz Đakovice.

Ove jedinice bile su naoružane tenkovima marke Carro Veloce radijusa 120 km, prosječne brzine 42, uz mogućnost savladavanja prepreko i do 70 cm, naoružanim sa dva mitraljeza marke Fiat i dva marke Breda sa gotovo 5.000 metaka. Zatim, komandno vozilo Carro Armato naoružano 47 mm topom sa 104 granate marke Breda i 4 mitraljeza marke Breda. Zatim, oklopno vozilo za vatrenu podršku marke Scafo M40 koje savlađuje prepreke zid od 1 metra naoružano topovima od 75 mm. Od vazduhoplova, tu su bili lovački avioni Breda Ba.27 doleta 750 km, brzine 335 km/h, zatim razni modeli Fiata CR sa doletima od 780 do 1.150 km i brzinom od 335 do 430 km/h, kao i lovci jednosjedi Reggiane Re, brzine 530km/h i doleta čak 1.300 km, kao i avioni bombarderi Savoja sa doletom od 3.300 km. Uz gore navedena sredstva treba dodati i izviđačke, jurišne, trenažne i transportne avione.

Od sredine jula do kraja avgusta 1941. godine, koliko je trajalo savladavanje ustaničkog otpora, odnos snaga između ustanika i neprijateljskih snaga iznosio je nevjerovatnih 1:15. Dakle, odnos snaga u odnosu na početke operacije gotovo se ustrostručio u korist neprijateljskih snaga. Kada bi osim broja ljudstva, razmatrali kalkulaciju odnosa naoružanja, njihovog kalibra, dometa, količine kao i opreme i drugih sredstava, taj odnos prevazilazio bi odnos iz bilo koje bitke vojne historije. Italijanske snage su se koncentrisale u Podgorici odakle je divizija Pusteria forsirala pravac prema Cetinju, Venezia prema Kolašinu, a Kacciatore delle Alpi u pravcu Spuža i Nikšića. Italijanske ekspedicione snage preuzele su inicijativu, potisnule ustaničke grupe koje su počele da se osipaju, a onaj najborbeniji nukleus prelazi u šumu ili u duboku ilegalu čekajući povoljniji trenutak za nastavak borbe.

Na kraju, nekoliko je glavnih teza koje izvučemo iz ovog izlaganja:

1. Ustanak je nadišao same ustanike i organizatore, na operativno-taktičkom nivou nije postojala jasna komandno-rukovodeća struktura, odnosno vojna hijerarhija. Na strateškom nivou dolazilo je do promjena – od održavanja gerilskih borbi napadima na manje žandarmerijske i karabinjerske stanice i manje garnizone do opštenarodnog ustanka. Možemo reći da je ustanak iznenadio i ustanike i organizatore ali i okupatore.

2. Gerilske borbene grupe veoma brzo prerastaju u odrede koji već krajem jula prerastaju u čete ili bataljone sa kompletnim komandnim kadrom. Kičmeni stub partizanskih jedinica u Crnoj Gori 1941. godine bila je plemensko-bratstvenička vojna organizacija sa svim karakteristikama crnogorske narodne vojske. Primjenjivala se gerilsko-odbrambena taktika.

3. Ustanak nije podjednako počeo u svim djelovima zemlje, širio se od kontinentalnog dijela Stare Crne Gore na ostale krajeve. Karakter borbenih grupa među sredinama se razlikovao – u jednim su njime rukovodili partijski funkcioneri, dok su u drugim to bili najugledniji bratstvenici sa najviše autoriteta i poštovanja u mjestu.

4. Uprkos svim nedostacima, ustanak je imao svoju osnovnu ideju vodilju, borbe na terenu davale su rezultate, možemo da govorimo o značajnom stepenu međusobnog koordinisanja akcija i aktivnosti, ali uočavaju se i velika nesnalaženja poput onog o postupanju sa zarobljenicima, zatim sa zarobljenom opremom itd.

Bez obzira na uspjeh vojnih operacija, značaj ustanak dominantno je odredio i sudbinu crnogorskog naroda i njene države u decenijama koje su slijedile, ali i danas, jer predstavlja trajnu vrijednost, 13. jul izvire iz slobodarske tradicije Crne Gore, u njemu se još jednom probudila epska Crna Gora. Sve vrijeme borbe crnogorskog naroda za slobodu provlači se vojni poziv i odnos prema dužnosti odbrane vlastite domovine. Visoka cijena vojne karijere u vrijednosnoj hijerarhiji crnogorskog društva zadržala se i u poslijeratnoj Jugoslaviji. Ovoj tradicionalnoj crti crnogorskog društva pogodovalo je i društveno-političko uređenje socijalističke Jugoslavije koje je imalo snažan militaristički karakter. U tim poslijeratnim godinama kombinacija tradicionalno vojne dimenzije crnogorskog društva i militarističkog ustrojstva novoformirane države, u čijem su stvaranju crnogorski kadrovi učestvovali u visokom procentu, imala je za posljedicu i ogroman procenat oficirskog kadra iz Crne Gore u Jugoslovensoj narodnoj armiji. Njihov procenat bio je naročito velik u samom vrhu vojne elite – među generalima i admiralima. Odmah nakon rata 1945. godine jugoslovenska vojska imala je ukupno 72 generala, od čega je njih 28 bilo iz Crne Gore, što predstavlja 38,88 % generala iz Crne Gore od ukupnog jugoslovenskog generaliteta. Ova brojka zaista predstavlja svojevrstan fenomen crnogorskog društva, koji gotovo da je nemogue do kraja objasniti na racionalno prihvatljiv način. U narednim decenijama ovaj procenat nije nikada bio tako visok kao u prvim poratnim godinama, zbog uvažavanja nacionalnih principa ostalih republika kao sastavnih djelova socijalističke Jugoslavije kroz uvođenje nacionalnog ključa. Princip nacionalnog ključa ogledao se u određivanju obaveznih nacionalnih kvota za generale iz svih republika, što je gotovo odlučujuće uticalo da se ovaj procenat kasnije smanji. Međutim, i pored ograničavajućih faktora, procenat generala iz Crne Gore u jugoslovenskom generalitetu, uzimajući u obzir broj stanovnika, teritorijalnu i ukupnu snagu, bio je i dalje veoma visok. Od ukupno 14 načelnika Generalštaba JNA trojica su bili Crnogorci: Arso Jovanović (1945–1948), Peko Dapčević (1953–1955) i Ljubo Vučković (1955–1961). Ovo je 21,42 % ukupnog broja načelnika, što predstavlja desetostruko veću brojku od 2,04 % učešća populacije Crne Gore u ukupnoj populaciji Jugoslavije. U periodu od kada je prvi put u NOB-u 1. maja 1943. godine uveden čin generala pa do 20. maja 1992. godine kada je prestala da postoji JNA, prema raspoloživim podacima iz Crne Gore u sastavu JNA bilo je 199 generala i admirala. Od 1943. do 1980. godine bilo je 162 generala i admirala, a od 1980. do 1992. godine u čin generala ili admirala JNA proizvedeno je još 35 lica. Od ukupnog broja (197), njih 167 su učesnici Narodnooslobodilačke borbe i rata. Nakon 1980. godine još nekoliko mlađih učesnika Drugog svjetskog rata iz Crne Gore, koji su bili dugogodišnji pukovnici okačilo je generalske epolette. Među njima su Vladimir Vojvodić, Ilija Nikezić, Gavro Perazić, Tomislav Peruničić i Obrad Vučurović.